

СКЛАДНА ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ ЯК КОНСТРУКТ БУДЕННОЇ СВІДОМОСТІ

УДК 159.95

БАЙДАРОВА Ольга Олегівна

к. психол. н., асистент кафедри соціальної
роботи Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

В статті представлено результати аналізу існуючих підходів у розумінні психологічного феномену «ситуація» та його відображення у буденній свідомості індивіда. Розкрито механізм утворення ситуації як конструкту свідомості, що регулює відношення індивіда до реальності

Ключові слова: *буденна свідомість, конструкти свідомості, ситуація*

СЛОЖНАЯ ЖИЗНЕННАЯ СИТУАЦИЯ КАК КОНСТРУКТ ОБЫДЕННОГО СОЗНАНИЯ

В статье представлены результаты анализа существующих подходов в понимании психологического феномена «ситуация» и его представленность в обыденном сознании индивида. Раскрыт механизм образования ситуации как конструкта сознания, регулирующего отношения индивида к реальности

Ключевые слова: *обыденное сознание, конструкты сознания, ситуация*

Буденна свідомість в останні роки є предметом підвищеної уваги дослідників. Ще С.Л. Рубінштейн вказував на наявність особливої площини «повсякденної свідомості», що забезпечує адаптивну поведінку в життєвих ситуаціях. В.П. Зінченко виділяє два рівні в психологічній структурі свідомості – «буттєвий» та «рефлексивний». Сучасні уявлення про буденну свідомість ґрунтуються на різних методологічних засадах. Водночас, існує ряд характеристик цього феномену, у яких більшість дослідників погоджуються: буденна свідомість має парадоксальну природу; вона містить спотворення, неточності, протиріччя і, разом з тим, забезпечує людині ефективне пристосування до дійсності, успішне вирішення життєвих проблем.

Для нас дослідницький інтерес представляє виявлення того внутрішнього механізму, який забезпечує людині здатність справлятися з емпіричним потоком реальності. Саме цим, на нашу думку, пояснюється переорієнтація психологів з вивчення «особистості як сукупності рис, характеристик» на вивчення «особистості в ситуації». Ще у 30-х рр. ХХ ст. точилися жваві дискусії щодо детермінації соціальної поведінки і ролі особистості та ситуації в ній, в яких брали участь Г. Олпорт, С. Квін, Дж. Рейнхардт, В. Томас та багато інших. У визначенні ситуації і сьогодні відзначають її зовнішній характер по відношенню до суб'єкта, її просторову зовнішнюпокладеність суб'єкту. Ситуація розуміється як «сукупність обставин», «система зовнішніх по відношенню до суб'єкта умов, які

спонукають і опосередковують його активність, часове передування дії суб'єкта, незалежність від суб'єкта відповідних умов у момент дії» [12, 364], «комплексне ціле, що представляє патерни множинних стимулів, події, об'єкти, людей і емоційний тон, який існує в деякий момент часу» [11, 253].

Однак на сьогодні можна констатувати відмову від однозначного розуміння ситуації як зовнішніх умов протікання життєдіяльності людини. Роботи Т. Шибутані, Д. Магнуссона, О.М. Леонтьєва вводять у розуміння феномену ситуації такі категорії як «суб'єктивне значення об'єктивної ситуації», «сприймаючо-когнітивні системи індивіда», «оцінка життєвого значення для суб'єкта об'єктивних обставин і його дій у них». Дослідників цікавить не стільки питання ситуаційної детермінації поведінки, скільки можливість використання розуміння представленості ситуації у буденній свідомості людини задля вироблення способів психологічної допомоги їй у оволодінні потоком життя, коли він набуває для людини характеристик неординарності, складності, проблемності, а, іноді, й екстремальності.

Контекст таких пошуків задається необхідністю окреслення меж професійної психологічної практики, яка набуває розвитку в нашій країні. Адже в буденній свідомості представлена маса форм, способів вирішення ситуацій, які стихійно, спонтанно склалися, і які являються буденним, повсякденним досвідом переживання життя. Вони не можуть бути віднесені до професійної психологічної практики, однак їх розуміння може стати основою для виокремлення, побудови системи власне професійних дій у сфері психологічної допомоги.

Відтак, цілями статті є дослідження психологічної природи буденної свідомості, аналіз структури цієї моделюючої системи, її генезису і функціонування, а також визначення способів, механізмів представлення у ній ситуації як когнітивного конструкту особистості.

Психологічні аспекти буденної свідомості розглядаються в роботах таких вчених, як К.А. Абульханова-Славська, Т.Н. Березіна, Ф.Є. Василюк, С.С. Гусев, В.П. Зінченко, Е.А. Костандов, І.Б. Котова, І.В. Кряж, І. Маркова, М.Є. Миронов, В.Ф.Петренко, О.В. Улибіна та ін. [2, 10, 14, 17].

Свідомість розуміється в психології як вища форма психічного відображення, властива людині як суспільно-історичній істоті; вона виступає як складна система, здатна до розвитку і саморозвитку, і яка несе у своїх структурах присвоєний суб'єктом суспільний досвід, моделює світ і перетворює його в діяльності [10, 5]. О.М. Леонтьєв підкреслював, що «свідомість незмінно виступала в психології як щось зовні задане, лише як умова протікання психологічних

процесів ... Ідея зовнішньої заданості свідомості полягає у відомому порівнянні свідомості зі сценою, на якій розігруються події душевного життя. Щоб події ці могли відбуватися, потрібна сцена, але сама сцена не бере участь в них» [8, 25]. Іншим важливим положенням є твердження про суспільну природу свідомості: «... Хоча свідомість і має тривалу передісторію в еволюції тваринного світу, вперше вона виникає у людини в процесі становлення праці та суспільних відносин. Свідомість з самого початку є суспільний продукт» [8, 28]. Свідомість трактується як спів-знання, що виступає у своїй зовнішній, екстеріоризованій формі як соціальний досвід, людська культура.

Аналізуючи концепцію соціальної, культурно-історичної природи людської психіки Л.С. Виготського, В.Ф. Петренко вказує на синонімічність понять свідомості та системи організації значення [10, 6]. У пошуку молярної одиниці, що дозволяє передавати соціальний досвід від суб'єкта до суб'єкта і привласнювати його, Л.С. Виготський приходять до поняття «значення». Синонімом усвідомленості для нього виступає системність організації значень, можливість переформулювань змісту висловлювання, вираження одних значень через інші [5].

Продовжуючи лінію Л.С. Виготського у розгляді значення як утворюючої свідомості, О.М. Леонтьєв визначає значення як «узагальнене відображення дійсності, що стало надбанням моєї свідомості (в більшій чи меншій своїй повноті та багатогранності), вироблене людством і зафіксоване у формі поняття, знання або навіть у формі вміння як «узагальненого образу дії», норми поведінки і т. п.» [9, 242]. О.М. Леонтьєв стверджує, що значення являє собою відображення дійсності незалежно від індивідуального, особистісного ставлення до неї людини. Людина знаходить вже готову, історично сформовану систему значень і опановує її так само, як вона опановує знаряддя, цей матеріальний праобраз значення. Власне психологічним фактом – фактом мого життя є те, що я опановую або не опановую дане значення, засвоюю або не засвоюю його, і те, наскільки я його опановую і чим воно стає для мене, для моєї особистості; останнє ж залежить від того, який суб'єктивний, особистісний сенс воно для мене має.

Будучи засобом опису дійсності, самі значення (поняття) можуть не усвідомлюватися як такі. Для усвідомлення значення необхідно виразити його в системі інших значень. Системність, за Л.С. Виготським, є критерієм усвідомленості. Усвідомлення засобів свідомості (понять, системи значень) необхідне суб'єкту для розведення картини (образу) світу і власне дійсності. Дійсність репрезентована суб'єкту через призму почуттєвої моделі світу (перцептивний образ) або через знакові, концептуальні моделі, і

в цьому плані для найвного, неререфлектуючого суб'єкта дійсність виявляється деякою маніфестованою моделлю світу, «зливою» з цією моделлю. Рефлексія засобів пізнання, більш розроблена для понятійних форм, дозволяє через констатацію множинності можливих моделей світу розвести (виокремлювати) об'єкт пізнання і вироблені в історії науки засоби пізнання та тим самим, долаючи позицію «найвного реалізму», забезпечити суб'єкту певну свободу у виборі та конструюванні засобів пізнання. На думку В.Ф. Петренка, рефлексія, виділення засобів пізнання, використовуваних суб'єктом, необхідні не тільки в рамках наукового мислення і концептуальних побудов, але й у сфері життєвої, буденної свідомості [10, 31].

Зв'язок понять буденної свідомості та ситуації відображений також у дослідженнях способу життя як форми фіксації буденної свідомості, яка забезпечує процеси адаптації людини до умов існування та поточного функціонування. Тут ситуацію визначають як категорію, що дозволяє аналізувати спосіб життя за допомогою просторово-часових характеристик, в яких життєдіяльність людини здійснюється як єдність умов свідомості і діяльності [4]. На думку Л.Ф.Бурлачука та Н.Б.Михайлової, сам факт породження ситуації відбувається у момент співвіднесення даного фрагменту середовища з конкретним суб'єктом через надання даному фрагменту особливої вагомості [3]. Н.В. Чепелевою цей процес був визначений як осмислення життєвої ситуації і перетворення її на психологічну [15].

Таким чином, ми бачимо, що представники різних концепцій і парадигм, оперуючи поняттям ситуації, вкладають у нього різне значення. О.В. Рягузова, на основі психологічного аналізу і теоретичної рефлексії різних концепцій і парадигм, виділила чотири основні підходи до дослідження категорії ситуації [13]. Кожен з цих підходів репрезентує один з чотирьох типів ситуації: актуальна ситуація, психологічна ситуація, життєва ситуація, суб'єктивна ситуація.

Перший підхід (О.М. Леоньєв, Д. Магнуссон, Л. Зейгарник, В.С. Мерлін, В.А. Ядов) отримав назву стимульного, при якому ситуація розглядається як особлива об'єктивна сутність.

Другий підхід – суб'єкт-об'єктивний, – робить акцент на взаємодії та взаємовпливі об'єктивних і суб'єктивних факторів ситуації, при цьому ситуація розглядається як інтерактивна одиниця та аналізується в термінах символів, значень і смислів. Початок досліджень у цьому напрямку поклали К. Левін, Г. Мюррей, У. Томас, Ф. Знанецький, а також психологи інтеракціоністського напрямку Д. Магнуссон, Н. Ендлер та ін.

Ще один підхід – подієво-біографічний – направлений на вивчення найбільш значущих подій життєвого шляху, його

поворотних етапів, при цьому ситуація (подія) являється одиницею виміру життєвого шляху особистості. У вітчизняній психології цей напрямок представлено працями С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, А.В. Брушлінського, К.А. Абульханової-Славської, Є.В. Шорохової, Н.В. Логінової, В.І. Уварової, Л.Ф. Бурлачука, Е.Ю. Коржової.

Також у сучасних дослідженнях можна виділити ще один підхід – особистісно-центрований або когнітивно-феноменологічний. Він пропонує розглядати ситуацію як частину, одиницю життєвого світу, життєвого простору людини. Сутність цього підходу чітко сформульована у визначенні Дж.Г. Міда: «Ситуація – це тимчасова конфігурація самості» [Цит. по: 7]. Цей підхід представлений в роботах Ф.Є. Василюка, Х. Томе, Ю. Лер, Л.І. Анциферової. Автори аналізують ситуації і дії в них індивіда в контексті його власного життєвого світу, суб'єктивної внутрішньої реальності. Представники цього підходу вважають, що людина протягом свого життя будує, перебудовує і добудовує унікальну особистісну концепцію світу. Як пише Л.І. Анциферова, «весь досвід життя, а також передбачуване майбутнє закріплюється в міні-теоріях у вигляді систем значень і значимостей, переконань і цінностей – вони-то і регулюють сприйняття і уявлення людини, визначають інтерпретацію навколишнього світу і дії в ньому суб'єкта» [1, 314].

Х. Томе вважає, що кожна людина володіє своїм власним унікальним життєвим світом, який має свою топологію і часову протяжність. Він визначає життєвий світ як когнітивно репрезентований і психічно перероблений реальний світ життя людини. При цьому кожен момент життя або біографічний епізод включений в цілісну смислову структуру цього світу. Автор вказує на те, що конкретно-історичні умови істотним чином детермінують переживання і способи вирішення життєвих проблем, а поведінкою управляє скоріше ситуація, яка сприймається, ніж об'єктивна ситуація. При цьому дійсні властивості ситуації отримують своє відображення в індивідуальному світі, але особливості їх сприйняття обумовлені домінуючими «темами» – ціннісними устремліннями людини і його панівними значимостями [Цит. по: 2].

Отже, в контексті цього підходу ситуація є одиницею індивідуального життєвого світу (простору), який формується, в остаточному підсумку, самою особистістю і являє собою освоєну людиною і підтримувану нею реальність. Кожна конкретна ситуація вписана у смислову структуру життєвого простору і має свою історію, «яка представляє собою «осілий» зміст усього попереднього суб'єктивного досвіду» [17, 130].

Розуміння ситуації як елементу життєвого світу, суб'єктивної реальності представляє для нас особливий інтерес. Життєвий простір – динамічний, мінливий, але завжди обжитий духов-

но і впорядкований людиною, в його рамках одне і те ж явище переосмислюється в різних модальностях: ціннісній, предметній, рефлексивній, і йому приписується певне особистісне значення. Основні сфери життєвого простору органічно пов'язані з людськими цінностями, завдяки різним ціннісним структурам людина освоює соціальний світ, удосконалює або руйнує встановлені екологічні, політичні, соціокультурні рівні життя [13]. Акцентуючи увагу при визначенні ситуації на її «внутрішньому» аспекті, на суб'єктивному прочитуванні індивідом конкретної актуальної ситуації у форматі власного життєвого світу, ми можемо поставити питання про те, чому для різних людей одна й та ж об'єктивна, актуальна ситуація оцінюється як типова, повсякденна, або як складна, проблемна, скрутна. Більше того, для однієї людини життя може бути представлено у вигляді конкретної ситуації, для іншої вона взагалі не виникає.

Окремої уваги заслуговує концепція буденної свідомості Ю.М. Швалба [16], яка дозволяє інтегрувати поняття буденної свідомості та ситуації. На його думку, щоразу різноманітний і нескінченно мінливий Світ представлений індивіду у своїх часткових і фрагментарних проявах, які потрібно якимось чином зупинити, «схопити», «структурувати» у щось відносно стійке. Однією з універсальних форм такого структурування Світу є ситуація. За висловом автора, «людина живе в Ситуаціях, а індивідуальній Свідомості протистоїть ситуація як форма представленості Світу». Із цього погляду весь зміст свідомості є не що інше, як відображення і узагальнення сукупності життєвих ситуацій індивіда. Якщо якість ситуації не відображаються у свідомості індивіда, не входять у структуру його життєвого досвіду, то не виникають і відповідні компоненти свідомості.

Відтак, буденна свідомість має низку характеристик: 1) ситуативність – буденна свідомість орієнтується на світ як безупинно плінну ситуацію; 2) повсякденність – буденна свідомість виходить з припущення принципової незмінності та постійної відтворюваності світу і ситуацій; 3) суперечливість – буденна свідомість приймає суперечливі поняття про світ як прояв суперечливості самого світу; 4) традиційність – буденна свідомість поєднує міфологічні, релігійні, побутові та наукові уявлення у традиційні погляди на світ.

Наявність внутрішньо узгодженого уявлення про ситуацію стає підставою розгортання конкретного акту поведінки. Адекватність свідомості і ситуації та встановлення між ними комунікативних зв'язків показують можливість прояву свідомості у формах доцільності, які визначають спрямованість і способи поведінки. Свідомість і ситуація пов'язані через доцільну поведінку, яка

виступає опосередковуючою ланкою між ситуацією та свідомістю. Доцільна поведінка є універсальним способом структурування і регуляції ситуації і, в той же час, механізмом перетворення ситуативних конструктів в образи-зразки повсякденної свідомості.

Ідея репрезентації людині навколишнього світу, реальності в цілому через призму культурних схем, зразків, моделей тощо, лежить в основі методологічних положень конструктивізму. Когнітивні конструкти утворюють цілу систему тлумачення. Людина дивиться на світ крізь прозорі трафарети або шаблони, які вона сама створює, а потім намагається підігнати їх під ті реалії, з яких складається цей світ. Підгонка не завжди виявляється хорошою. Однак без таких шаблонів світ постає перед людиною у вигляді настільки нерозрізненої однорідності, що вона не в змозі витягти з нього ніякого сенсу. Конструкти використовуються для пророкувань майбутніх подій, а світ невпинно рухається вперед і виявляє правильність чи помилковість таких передбачень. Цей факт дає підставу для перегляду конструктів і, в кінцевому рахунку, систем тлумачення в цілому. Критерій, яким можна скористатися при перевірці конструкту – це передбачувальна ефективність [6].

На нашу думку, на буденному рівні конструктів, які регулюють наше відношення до реальності, може бути будь-яка кількість, вони можуть бути як завгодно зв'язані між собою і утворюють певні комплекси. Узгодженість і системність конструктивних ознакою буденної свідомості. Конструкти суперечливі, і системою можуть бути названі умовно. Окремі структурні змісти поєднуються в конструкти, де кожний окремий елемент є мотиваційним обґрунтуванням для усіх інших. Вони являються надзвичайно стійкими і неієрархічними. При цьому, по відношенню до будь-якого елемента конструкта може добудовуватися інший конструкт.

Іншими словами, якщо розглядати буденну свідомість як загальну систему конструктів, які описують буття, фіксуючи значимі точки його репрезентації, тоді ситуацію можна розглядати як площину свідомості, яка задається щонайменше трьома (адже найпростіші ситуації складаються з незначної кількості елементів) такими точками. Відтак уся система конструктів індивіда є складною та багатовимірною, а її складові – стійко зв'язані через одну з вершин «трикутника» підсистеми – елемент окремої системи окремого конструкту. Наведемо приклад: «любов», «ревності» та «насильство» можуть утворювати стійку систему конструкту для жінки, чий потік життя, життєвий досвід «зв'язав» у її свідомості ці поняття. Якщо в подальшому життєвий потік наповнений таким змістом, який відбивається у цій системі, у свідомості жінки з'являється розуміння ситуації («б'є, значить любить»). Виникає площина конкретної ситуації, яка задається відповідними точками-

елементами конструкту. Незважаючи на присутність негативно забарвлених елементів, така ситуація не оцінюється як складна.

Уявімо тепер, що елемент конструкту «любов» утворює систему з елементами «дитина» та «турбота». Площина ситуації, задана цим конструктом, теж є цілісною. Однак у випадку, коли життя актуалізує одночасно елементи «насильство» і «дитина», жінці доводиться шукати в загальній системі конструктів такий елемент, який би дозволив буденній свідомості «схопити» ситуацію, або ж їй необхідно добудувати новий елемент системи. Саме тоді присутнє переживання складності, яке ми фіксуємо як «складна життєва ситуація». Якщо продовжити геометричну аналогію, то площини, задані точками-елементами конструктів різних ситуацій, можуть розташовуватися в загальній системі конструктів будь-де і будь-як у щонайменше тривимірній системі координат, а система окремого конструкту задається щонайменше трьома точками, і кожні з них у просторі можуть будувати площину ситуації.

Таким чином, ми вбачаємо у застосуванні конструктивістського підходу можливості пояснення механізмів фіксації буття через життєву ситуацію. Подальші перспективи розуміння психологічної природи буденної свідомості у такому залозі полягають у вивченні змісту й характеристик конструктів, зв'язку характеристик конструкту із поведінкою людини, а також у дослідженні шляхів та механізмів змін системи конструктів.

Література

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях : переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психология социальных ситуаций / Сост. и общ. ред. Н. В. Гришиной. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.
2. Анцыферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия / Л. И. Анцыферова // Психол. журн. – 1993. – №2. – С. 3–16.
3. Бурлачук Л. В. К психологической теории ситуации / Л. В. Бурлачук, Н. Б. Михайлова // Психологический журнал. – 2000. – Т. 23, №1. – С. 5–17.
4. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций : учеб. пос. / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования / Л.С. Выготский. – М. – Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1934. – 362 с.
6. Келли Дж. А. Теория личности : Психология личных конструктов / Джордж А. Келли ; [перевод с англ. и науч. ред. А.А. Алексеева]. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
7. Кравченко Е.И. Социологическая концепция И.Гофмана / Е. И. Кравченко // Современная американская социология / [под ред. В.И. Добренькова]. – М., 1994. – С. 165–187.

8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
9. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. I. – М. : Педагогика, 1983. – 392 с.
10. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1988. – 208с.
11. Психология: Словарь / под общ. ред. А.В Петровского, М.Г. Ярошевского. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Политиздат, 1990. – 464 с.
12. Ребер А. Большой толковый психологический словарь / А. Ребер. – В 2 т. – М. : Вече, АСТ. – 2000. – Т. 2. – 560 с.
13. Рягузова Е. В. Ситуация: горизонты психологической интерпретации / Е. В. Рягузова // Изд. Саратов. ун-та. Новая сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. – 2006. – Т. 6, Вып. 1/2. – С. 81 – 86.
14. Улыбина Е. В. Психология обыденного сознания / Е. В. Улыбина. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.
15. Чепелева Н. В. Життєва ситуація особистості / Н. В. Чепелева // Основи практичної психології : підр. для студ. вузів. – К. : Либідь, 1999. – С. 112–190.
16. Швалб Ю. М. Теоретико-методологічні засади визначення базових категорій соціальної роботи / Ю. М. Швалб // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / відп. ред. Л. Ф. Бурлачук. – К. : КНУ, 2010. – Вип. 1 : Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. – 2011. – С.64 – 68.
17. Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц; [пер. с англ. Е. Д. Руткевич] // Социологические исследования. – 1988. – № 12. – С. 129–137.

The article deals with an analysis of psychological approaches in understanding the phenomenon of «situation» and its reflection in the everyday individual consciousness. The author considers the situation as a construct of consciousness, which regulates the individual relationships with the reality.

Keywords: *everyday consciousness, consciousness constructs, situation.*